

Психологія як наука і навчальна дисципліна активно розвивалась в Київському університеті з перших днів його існування, хоча вона майже до кінця ХІХ ст. виступала переважно як філософська дисципліна¹. При цьому психологія була обов'язковим предметом разом з філософською пропедевтикою («Вступ до філософії»), історією філософії та логікою. Зміни у викладанні психології (як і інших філософських дисциплін) чітко регламентувались Статутом університету².

В кінці 1840-х рр. російський уряд, наляканий революційними подіями у Західній Європі, запровадив надзвичайно суворі заходи стосовно викладання в університетах суспільних наук. У зв'язку з цим були ліквідовані філософські факультети (їх розділили на історико-філологічні та фізико-математичні), з університетської підготовки було вилучено державне право європейських країн, курси всесвітньої історії, політекономії та статистики були ретельно процензуровані. Російський уряд заборонив усі закордонні відрядження викладачів і суттєво обмежив кількість отримуваної з-за кордону наукової літератури. Ці обмеження на викладання філософських дисциплін були зняті лише в кінці 1850-х рр.

Упродовж 1834–1917 рр. в Київському університеті працювало не більше десяти викладачів-психологів, але всі вони були відомі не тільки за межами студентської аудиторії, не тільки за межами Києва, але й за межами Російської імперії, оскільки вони (а також їхні знамениті вихованці – випускники Київського університету) зробили вагомий внесок у європейську науку і духовну культуру людства загалом.

Шістнадцять років (1834–1850) викладав психологію професор О. Новицький (1806–1884). Він був обдарованою людиною, талановитим педагогом, чудовим лектором і залишив цікаву наукову спадщину. Найвідоміші його психологічні праці: «О разуме как высшей познавательной способности» (1840), «Наставления по опытной психологии» (1840) та підручник з психології (1840). Найбільш значущими є такі його дослідження: 1) розмежування «Я» і «не-Я»; 2) вивчення специфіки «самодіяльності розуму»; 3) пошук шляху злагоди віри і розуму.

Упродовж 1838–1844 рр. психологію викладав П. Авсенев (1810–1852), людина високої культури й ерудованості: знавець мов, історії, природничих наук (з 1839 р. ад'юнкт кафедри філософії університету св. Володимира). Головною метою психології він вважав досягнення людиною істинного самопізнання, основними методами психології, на його думку, були спостереження, самоспостереження, умогляд, прозріння («Из записок о психологии», 1869). Вчений вважав, що без психології філософські ідеї будуть мрійливими. Він відіграв помітну роль у становленні вітчизняної християнської психології й антропології. Основою наукових інтересів П. Авсенева була психологічна проблема надчутливого. Проте потяг до вивчення таких проявів людської психіки як лунатизм, ясновидіння, божевілля тощо, намагання проникнути в глибини несвідомого та надсвідомих станів людської душі викликали підозри у начальства. Це змушувало П. Авсенева багато разів переробляти свої академічні курси. Незважаючи на те, що його лекції завжди викликали інтерес студентів, спонукаючи їх до глибоких роздумів, П. Авсенев змушений був залишити викладання і прийняти чернецтво.

Більше сорока років (1848–1886) викладав у Київському університеті психологію професор С. Гогоцький (1813–1889). Блискучий оратор, талановитий педагог, автор численних психолого-педагогічних праць доклав чимало зусиль, щоб стати професором кафедри філософії. Майже 10 років він витратив на подолання бюрократичних перешкод і витримав неодноразові усні й письмові іспити з усіх філософських дисциплін, захистив (латиною) ще одну магістерську, а також докторську дисертацію і отримав ступінь доктора філософії саме тоді (1850), коли філософські кафедри в університетах були скасовані. «Університетської кафедри філософії С. Гогоцькому довелося чекати ще майже двадцять років, задовольняючись читанням педагогіки»³. У 1851 р. С. Гогоцький обійняв посаду завідувача ка-

Київський університет. Фото – Гуднон і Губчевський. 1880-ті рр.

федри педагогіки. У 1862 р. він їздив у Берлін, Дрезден, Краків, Львів, вивчаючи особливості організації навчально-виховного процесу в німецьких та польських освітніх закладах. Ординарним професором кафедри філософії він став аж у 1869 р. С. Гогоцький викладав психологію не тільки в Київському університеті, а й у духовній семінарії і на Вищих жіночих курсах у Києві (1878–1886), будучи першим директором цих курсів. Наукова спадщина С. Гогоцького містить праці з етнічної психології («Об историческом развитии воспитания у примечательнейших народов древнего мира», 1853), з педагогічної психології («О развитии чувствительных способностей в педагогическом отношении», 1855; «О развитии познавательных способностей в педагогическом отношении», 1857; «О различии между воспитанием и образованием в древние и новые времена», 1874), з гендерної психології («О высшем образовании в применении к женщине», 1878), а також фундаментальні науково-методичні розробки («Программа психологии: в 2-х вып.», 1880–1881 та ін.).

Понад десять років (1876–1887) розробляв психологічні проблеми завідувач кафедри філософії професор О. Козлов (1831–1901). Концептуальне осмислення О. Козловим проблеми «панпсихізму» було першою спробою креативного розвитку ідей Лейбніца та Лотце на теренах Російської імперії. О. Козлов критично опрацював філософію несвідомого Е. Гартмана, психологію чуттєвості М. Грота, психологічні розвідки Тарда, а також проблему гіпноізму. Психологічна компетентність зумовила значний внесок О. Козлова у розвиток персоналізму.

З 1887 р. до початку 20-х років ХХ ст. психологію у Київському університеті викладав професор О. Гіляров (1855–1938), паралельно (з 1906 р.) читаючи лекції з філософії та психології на Вищих жіночих курсах. О. Гіляров ґрунтовно досліджує проблеми людського духу і свідомості, психологічні особливості соціальних систем, в яких «кожний член існує для цілого і ціле для кожного члена», а також ставить питання про Всесвіт як «одухотворений організм». Вчений прагне дослідити глибинні механізми взаємодії фізичних і духовних процесів, психологію юрби, роль сугестії в житті людини і суспільства, психологію права, намагається примирити «істину розуму» та «істину серця», поєднати у своїх наукових пошуках «особистісне», «логічне» та «культурно-історичне». Праця О. Гілярова «Гіпноізм за вченням школи Шарко та Психологічної школи (1881–1893)», написана у 1897 році, стала прикладом високоінтелектуального критичного аналізу на засадах експериментальної психології всіх відомих на той час матеріалів з питань гіпноізму. Багаторазові наукові відрядження у Берлін, Мюнхен, Париж, Лондон сприяли збагаченню професійного досвіду про-

фесора. Глибока ерудиція і дослідницькі здібності О. Гілярова зумовили його плідну багаторічну діяльність в рамках Московського психологічного товариства, а також його участь у започаткуванні в 1889 р. журналу «Питання філософії і психології». 9 березня 1922 р. О. Гіляров був обраний дійсним академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) по кафедрі філософії права. В кінці того ж року О. Гіляров ініціює створення при цій кафедрі «Семинару з суспільствознавства», на якому обговорювалися і питання соціальної психології.

П'ятнадцять років (1892–1907) лекційні курси з психології в Київському університеті читав професор Г. Челпанов (1862–1936). Г. Челпанов – засновник теоретико-експериментальної школи в рамках інтроспективної психології, автор багатьох праць із загальної психології (присвячених сприйманню часу і простору) та з експериментальної психології, автор першого підручника з цієї дисципліни «Вступ до експериментальної психології» (1915) та фундаментальної праці «Проблема сприймання простору» (1896), написана ним книга «Мозок і душа» (1900) була надзвичайно популярною і витримала шість перевидань, а підручник з психології – п'ятнадцять. Саме в цей період Г. Челпанов їздив до Німеччини, де співпрацював з відомим німецьким вченим, засновником етнопсихології В. Вундтом. Професор Г. Челпанов одним з перших пропонував реформувати психологію, звертаючись до культурно-історичного та соціально-етнічного напрямку. Вчений запропонував програму розробки ключових питань соціальної психології на фактах етнографії, мистецтва та мови. В коло професійного та особистісного спілкування Г. Челпанова входили О. Гіляров, В. Зеньковський, О. Сікорський, Є. Трубецької, М. Бердяєв та інші. В 1897 р. він створив при Київському університеті першу психологічну лабораторію на теренах України та Психологічний семінарій (найбільш активними учасниками семінарію були П. Блонський, В. Зеньковський, Г. Шпет, О. Щербина та ін.). Психологічний семінарій мав власне приміщення, необхідні прилади і спеціалізовану бібліотеку. У 1907 р. вченого запрошують на роботу до Московського університету. Після переїзду до Москви Г. Челпанов протягом 1912–1914 рр. створює перший на теренах Російської імперії Психологічний інститут^{*}, засновує журнал «Психологическое обозрение». Г. Челпанов підготував ціле покоління відомих вчених, його учнями були такі відомі психологи і філософи, як М. Бердяєв, П. Блонський, М. Добринін, В. Екземплярський, М. Жинкін, К. Корнілов, С. Кравков, О. Лосєв, М. Рибников, П. Рудик, О. Смирнов, Б. Теплов, П. Шеварєв, Г. Шпет, О. Щербина та ін.

Відомим у світовій науці психологом став випускник (1906 року) історико-філологічного факультету Київського університету Г. Шпет (1879–1937). Після переїзду до Москви Г. Челпанов запрошує свого найталановитішого учня Г. Шпета на кафедру філософії Московського університету. Г. Шпет став першим професором на теренах Російської імперії, який читав студентам курс етнічної психології, а також автором першого підручника «Вступ до етнічної психології» (1927). За Г. Шпетом, предметом етнічної психології має бути класифікація та систематизація типових колективних переживань⁴ (тобто процесу переживання народом таких соціальних явищ, як мова, міфи, звичаї, релігія, наука тощо). Для аналізу етнопсихологічних явищ вчений використовував типологічний підхід. Г. Шпет підкреслював, що ніде так яскраво не виявляється психологія народу, як у його ставленні до ним же створених цінностей^{**}. Вчений активно розробляв також проблеми філософії, логіки, мистецтвознавства та літературознавства. Унікальне місце Г. Шпета в історії світової культури визначається тим, що він чітко вказав на проблему розуміння як на центральну гносеологічну проблему гуманітарних наук (в тому числі й етнопсихології). Випускник Київського

* Цікаво, що другий на теренах Росії Інститут психології (нині – Інститут психології РАН) створив також вихідець з України С. Рубінштейн, який більшу частину свого життя жив і працював у Одесі.

** У цьому плані дуже дивними і зовсім необґрунтованими виглядають заяви деяких депутатів (які є вихідцями зі східних областей України) про надання російській мові статусу другої державної, адже відомо, що в основу української національної мови лягли саме центральні та південно-східні українські говори, які охоплюють Полтавську, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку, Херсонську, Дніпропетровську, частину Черкаської, Київської, Одеської, Сумської, Миколаївської, Кіровоградської областей. Отже, подібні заяви українських урядовців наочно демонструють їхнє зневажливе ставлення до здобутків багатьох поколінь їхніх земляків, які творили українську мову та інші національні цінності.

університету не тільки випередив на півстоліття західну філософську герменевтику, але й вказав оптимальні шляхи її розвитку. Отже, на початку ХХ ст. Г. Шпет став одним з найбільш значних діячів культурного життя Росії, хоча тоталітарному радянському суспільству не були потрібні такі мислителі (після жовтневого перевороту 1917 р. Г. Шпета звільнили з Московського університету, в 1929 р. внаслідок «чистки» його звільнили з посади віце-президента Російської Академії Художніх наук, в 30-ті роки почалось газетне «цькування» вченого*, в 1935 р. він був заарештований як керівник «антирадянської групи», а в листопаді 1937 р. – розстріляний відповідно з «рішенням трійки НКВС»).

Надзвичайно плідно працював у галузі етнічної та політичної психології й інший випускник Київського університету М. Бердяєв (1874–1948), який став ученим зі світовим іменем. Видатний представник київської ідеалістичної школи, автор численних праць, перекладених багатьма мовами світу М. Бердяєв пропонував при вивченні етнічної специфіки різних народів звернутися до географічних чинників – ландшафт, клімат, особливості природного середовища тощо, до емоційних та образних характеристик духовного життя народу, а також до співвідношення чоловічого й жіночого начал у національному характері⁵. Специфіка російського характеру, за М. Бердяєвим, полягає у недостатньому розвитку чоловічого начала і тотальній жіночності, що приводить до «вічної залежності» від іноземних впливів (грецького, німецького, французького). Автор наголошує, що «русская душа ушиблена ширью...»⁶, тобто неосяжні простори Росії дають можливості довгого екстенсивного розвитку багатьох сфер людської діяльності, без особливої напруги, ініціативи та енергійності, що б стимулювало більш активний розвиток типово чоловічих начал. М. Бердяєв вперше звернув увагу на те, що російська національна ідея не є ідеєю культури; «російська ідея, – писав він, – є есхатологічна... Це не є гуманістична ідея у європейському сенсі слова»⁷. Вчений підкреслював, що національна ідея, злита з державною ідеєю в Росії, призводить до містифікації державної ідеї. Базуючись на цих дослідженнях, М. Бердяєв докладно розкрив механізм «перерядження» російського пан-націоналізму під «пролетарський інтернаціоналізм»⁸.

Випускник Київського університету 1909 року В. Зеньковський (1881–1962) був залишений при кафедрі філософії для підготовки до професорського звання. Серйозне захоплення психологією привело студента В. Зеньковського у Психологічний семінарії Г. Челпанова, після переїзду останнього до Москви студент В. Зеньковський гідно продовжив справу свого улюбленого професора, очоливши роботу семінарію. Вчений викладав психологію у Київському університеті (з 1912 р.), на Вищих жіночих курсах і у Фребелівському жіночому педінституті. В. Зеньковський збагачував свої знання і досвід у Німеччині, Австрії, Італії. Він плідно розробляв проблеми дитячої, гендерної та християнської психології. В. Зеньковський збагатив психологічну науку оригінальними науковими працями, які не втратили свого значення і сьогодні⁹.

Випускник Київського університету 1907 року П. Блонський (1884–1941) розпочав наукові студії з психології під керівництвом О. Гілярова і Г. Челпанова. Дослідження П. Блонського з психології пам'яті, психології мислення та мовлення, а також з експериментальної психології залишили помітний слід у психологічній науці («Развитие мышления школьника», 1935; «Память и мышление», 1935; «Психологический анализ припоминания», 1940). Розроблена П. Блонським генетична теорія пам'яті є актуальною і сьогодні.

Випускник 1919 року Д. Чижевський (1894–1977), здобувши спеціальності філософа і філолога, активно розробляв проблеми соціальної, етнічної і культурної психології. Надзвичайно популярними стали його праці, присвячені проблемам української ментальності та характерології, соціально-психологічним аспектам українського національно-визвольного руху та українському «серцезнавству» (див.: «Нариси з історії філософії на Україні», 1931; «Філософія Г. Сковороди», 1934; «Про «Шинель» Гоголя» та ін.).

* Наприклад, в московській «Литературной газете» за 17.02.1930 р. стверджувалось, що «філософія Шпета затьмарює свідомість трудящих».

В добу СРСР психологія в Київському університеті розвивається з перемінними успіхами. Тільки у 1946 р. в складі філософського факультету було створено кафедру психології, якою до 1971 р. завідував професор О. Раєвський, випускник Київського університету, що розпочав викладацьку роботу у ньому в 1918 р. Психологічна підготовка спеціалістів з вищою університетською освітою поступово стає складовою частиною їхньої професійної підготовки. У 1971 р. року на психологічному відділенні (створеному в 1946 р., ліквідованому в 1956 р. і відновленому в 1967 р.) створюються дві кафедри – загальної та інженерної психології, яку очолив професор Б. Баєв, та соціальної й педагогічної психології, яку очолила професор Л. Марисова. В кінці ХХ ст. університетські психологи надзвичайно плідно розробляли актуальні проблеми сучасної психології, зокрема, питання вікової психології (М. Вовчик-Блакитна), педагогічної психології (М. Алексеєва), психології виховання (Л. Марисова), загальної психології (Б. Баєв, Й. Романюк, О. Ткаченко та ін.), історії психології (В. Роменець), психодіагностики (Л. Бурлачук), інженерної психології (Ю. Трофімов), соціальної психології (М. Корнев, Я. Український), психології почуттів (Т. Кириленко), психології здібностей та інтелекту (М. Холодна) тощо. У 2007 році в університеті створений факультет психології, який очолює доктор психологічних наук, професор І. Маноха, відомий фахівець з історії психології, автор багатьох фундаментальних досліджень, лауреат премії імені Г. Челпанова Психологічного інституту Російської академії освіти.

Отже, психологічна наука в Київському університеті ніколи не перебувала на «узбіччі» загальносвітового наукового поступу. Київська університетська психологія завжди орієнтувалася у своєму розвитку на сучасні здобутки світової психологічної науки, одночасно формуючи власну традицію і психологічну школу. Неповторна плеяда вчених, які викладали психологію у Київському університеті в ХІХ–ХХ ст., об'єднує осіб гармонійно обдарованих, ерудованих, компетентних, з розвинутим науковим мисленням. Вони відстоювали самостійність психологічної науки, необхідність розвитку її експериментальної складової, її неординарну роль в духовному поступі людства. Університетська психологічна школа зробила вагомий внесок в розвиток європейської історії психології, психодіагностики, етнопсихології, інженерної психології.

¹Див.: Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 216–225, 552–559. ²Див.: Шульгин В. Історія Університета св. Володимира. – СПб., 1860. – С. 113. ³Ткачук М. З історії академічної філософії в Україні: Університет святого Володимира // Філософська думка. – 1999. – № 1–2. С. 223. ⁴Шпет Г. Введение в этническую психологию. – М., 1927. – С. 109. ⁵Бердяев Н. Судьба России (опыты по психологии войны и национальности). – М., 1990. ⁶Там само, С. 65. ⁷Бердяев Н. А. Русская идея // О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990. – С. 168. ⁸Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. ⁹Зеньковский В. В. Проблема психической причинности. – К., 1914; Зеньковский В. В. Психология детства. – Берлин 1922; О значении воображения в духовной жизни // Путь. 1932. – № 32; Проблема бессмертия в оккультизме и христианстве. – Париж, 1935; На пороге зрелости. – Париж 1955 та ін.

Тетяна Шептицька

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ТЕКСТАХ, ОСОБАХ І СПОГАДАХ

Величний Київський університет усупереч первісному задуму став осередком як визвольного руху, так і жвавого культурно-мистецького життя. У його славетних стінах тільки у ХХ ст. здобували освіту понад 300 членів Спілки письменників України, десятки видатних мовознавців і літературознавців¹. До відомих випускників Київського університету належать й такі дієві творці сучасного українського літературного процесу, як Ю. Мушкетик, В. Шевчук, І. Драч, О. Забужко, М. Гримич та ін. Цілком логічно, що власний досвід і розуміння високої місії Університету підштовхнули багатьох митців до осмислення місця цього закладу в колективній свідомості українців. Письменницькі роздуми знайшли своє втілення